

УДК 343.35:351.77

Т. І. Биркович,
д. держ. упр., доцент, завідувач кафедри державного управління і права,
Київський університет культури, м. Київ

КОРУПЦІЯ ЯК ПЕРЕШКОДА НА ШЛЯХУ ЕФЕКТИВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ СИСТЕМИ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я

T. Byrkovych,
PhD. in Public Administration, Associated Professor, the Head of the Department
of Public Administration and Law at Kiev National University of Culture and Art, Kyiv

CORRUPTION AS A PROBLEM FOR THE EFFECTIVE REGULATION OF THE HEALTHCARE SYSTEM

Досліджено загальний стан державного регулювання системи охорони здоров'я України. Доведено, що корупція в системі охорони здоров'я має місце там, де діяльність держави перетинається з приватною і квазіприватною власністю. Проаналізовано як індивідуальну корупцію, коли державний чиновник виступає в ролі квазіприватної особи, використовуючи свій вплив і офіційні можливості для отримання неофіційних доходів, так і корупцію цілих організацій (установ). Зауважено, що великі хабарі даються переважно компаніями, охочими отримати вигідні підряди, поставки лікарських препаратів та обладнання, за лікарняне харчування, комплектацію кадрів тощо. Запропоновано запровадити рівень підзвітності, прозорості та гласності, коли рішення чиновників стає надбанням гласності, а також ввести юридичну відповідальність на керівника медичного закладу (установи) за всі дії в даному закладі (установі).

The general state of the health care system regulation in Ukraine is investigated. It is proved that corruption in the healthcare system occurs where the activity of the state intersects with private and quasi-private property coexists. It is analyzed as the individual corruption, when a public official acts as a quasi-private person, using his influence and official opportunities for obtaining informal incomes as well as the entire organizations' corruption. It is noted that large bribes are mainly given to the companies willing to obtain favorable contracts, supplies of medicines and equipment, hospital catering, employees, etc. It is suggested to introduce a level of accountability, transparency and the public decision of the officials, as well as to introduce legal responsibility for the head of the medical institution (institution) for all actions in this establishment.

Ключова слова: регулювання системи охорони здоров'я, корупція, типи корупції в системі охорони здоров'я, право, юридична відповідальність.

Key words: health care system regulation, corruption, types of corruption in the health care system, law, legal liability.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Сьогодні міжнародна організація боротьби з корупцією Transparency International оприлюднила дані щодо рівня сприйняття корупції у 2016 році, Україна у всесвітньому рейтингу посіла 131-е місце зі 176 країн. Цю сходинку із показником 29 балів (0 балів — найгірший можливий показник, 100 балів — найкращий) разом з Україною посіли також Казахстан, Непал, Росія, Іран [10].

Статті 3 Конституції України зазначно: "людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю" [8], а також беручи Європейський досвід, де право людини на здоров'я повинно бути сумісним з економічним, культурним, соціальним розвитком і політичною стабільністю держави та спрямований на запобігання зайвих витрат та корупції, держава зобов'язана побудувати міцний правовий, фінансово-економічний, структурний, управлінський, організаційний, інформаційний та комунікаційний фундамент для

досягнення найкращих результатів для поліпшення здоров'я населення держави.

За результатами загальнонаціонального опитування, проведеного у жовтні 2017 р. Фондом "Демократичні ініціативи" ім. Ілька Кучеріва та фірмою Ukrainian Sociology Service, у якому взяли участь 2 тис. респондентів за вибіркою, яка репрезентує доросле населення України (за винятком окупованих територій Криму та окремих територій у Донецькій та Луганській областях), "44% українців оцінюють корупцію як найбільш серйозну проблему в Україні, ще 36% вважають її досить серйозною. Що стосується поширення корупції, то воно оцінюється населенням як дуже поширене. 90% — фактично все населення — вважають корупцію поширеною високою мірою. Люди дають хабарі за якісь послуги і розуміють, що це зло, але таке зло, яке необхідне, бо так простіше або швидше вирішити якесь питання. Але якщо такі настрої будуть панувати у суспільстві, то ми нічого з теперішньою корупцією не зробимо, тому що люди "нагорі" цілком поділяють національну філософію" [9].

Також відповідно до даного опитування "41,1% опитованих українців не змогли відповісти, чи зможе медична реформа, яку впроваджує Уряд, викоринити корупцію у сфері охорони здоров'я. Відповідаючи на запитання, чи відомі основні принципи запропонованої медичної реформи, 38,6% респондентів поставили "галочку" напроти варіанту "щось про це чув". Також, відповідаючи на окремі питання, респонденти могли обрати декілька варіантів відповідей. 73% опитованих зверталися за медичною допомогою до комунальних медичних закладів, і лише 5,3% — до приватних. У більшості випадків (53,8%) опитовані чи їх родичі розраховувалися за медичні послуги готівкою без квитанцій, 24,9% відповіли, що сплачували по квитанції благодійний внесок, 21,6% — готівкою в касу, 9,8% отримували послуги безкоштовно. На думку 69,1% опитованих, проявом корупції у сфері охорони здоров'я є оплата за медичні послуги, які є безкоштовними та гарантуються державою. 46,6% — вважають, що таким проявом є призначення пацієнту дороговартісного лікування в той час, як існують безкоштовні програми лікування та пільги. 6,7% респондентів зазначили, що медичні працівники відмовилися від пропонованих пацієнтами грошей/цінностей. 39,8% зазначили, що лікарі не відмовлялися від пропозиції. 53,5% відмовилися надавати відповідь. У 41,3% випадків гроші чи інші цінності надавалися саме за консультацією лікаря і призначення схеми лікування, у 27,5% випадках — за використання витратних матеріалів (гіпс, рентгенівська плівка, набори для обстеження та ін.). 6% оплачували отримання дефіцитних ліків та медичних виробів. 74,8% респондентів надавали гроші безпосередньо лікарю, 23,7% — медсестрі/медбрату, 8,4% — вищому керівництву медичного закладу" [9].

За визначенням Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ): "Життя, виживання, максимальний розвиток, доступ до охорони здоров'я та доступ до служб охорони здоров'я є основними правами людини" [5]. Тому, дослідження корупції як перешкоду на шляху ефективного регулювання системи охорони здоров'я є актуальним.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

Проблема пов'язаних з вивчення та розбудови механізмів державного регулювання в сфері охорони здоров'я присвячені праці вітчизняних і зарубіжних науковців О. Біловол, С. Бугайцов, Ю. Вороненко, А. Віленський, Ю. Гайдаєв, Т. Грузєва, А. Зіменковський, Д. Карамішев, Б. Криштопа, В. Лехан, В. Лобас, В. Москаленко, А. Нагорна, М. Поліщук, В. Пономаренко, Т. Попченко, В. Пасько, Я. Радиш, В. Скуратівський, Г. Слабкий, І. Солоненко, М. Співак, В. Таралло, В. Чебан, О. Черниш, О. Шапгала, М. Шутов, Н. Ярош, та інші. Однак, у сучасних умовах реформування системи охорони здоров'я в Україні, зазначена проблематика значно актуалізується і потребує досліджень науковців в аспекті її євроінтеграційного розвитку в рамках розпочатої реформи.

ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ

Метою статті є аналіз типів корупції як перешкода на шляху ефективного регулювання системи охорони здоров'я в Україні.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ

Проблема корупції в системі охорони здоров'я, є однією із найактуальніших та найбільш обговорюваних проблем у світі. Однак масштаби корупційної складової в діяльності владних структур, приватного сектору економіки України просто вражають. Термін "корупція (від лат. *Corruptere* — псувати) — негативне суспільне явище, яке проявляється в злочинному використанні службовими

особами, громадськими і політичними діячами їх прав і посадових можливостей з метою особистого збагачення [2].

Стаття 13У "Про запобігання корупції" під "корупцією" розуміє використання особами, зазначеними і перерахованими у відповідному нормативному акті, наданих їй службових повноважень чи пов'язаних з ними можливостей з метою одержання неправомірної вигоди або прийняття такої вигоди чи прийняття обіцянки/пропозиції такої вигоди для себе чи інших осіб або відповідно обіцянка/пропозиція чи надання неправомірної вигоди вказаній особі, або на її вимогу іншим фізичним чи юридичним особам з метою схилити цю особу до протиправного використання наданих їй службових повноважень чи пов'язаних з ними можливостей [3]. Закон оперує двома схожими термінологічно поняттями: "корупційне правопорушення" та "правопорушення, пов'язане з корупцією". При цьому визначає, що корупційним правопорушенням слід розуміти діяння, що містить ознаки корупції, вчинене вказаною в законі особою, за яке законом встановлено кримінальну, дисциплінарну та/або цивільно-правову відповідальність.

Трактуванню поняття "корупція" та її складових присвячені окремі положення Конвенції ООН проти транснаціональної організованої злочинності від 15 листопада 2000 р., Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією (ETS 173) від 27 січня 1999 р. (м. Страсбург) (ратифікована Україною 18 жовтня 2006 р.), Цивільної конвенції про боротьбу з корупцією (ETS 174) від 4 листопада 1999 р. (м. Страсбург) (ратифікована Україною 16 березня 2005 р.), Конвенції ООН проти корупції від 31 жовтня 2003 р. (ратифікована Україною із заявами 18 жовтня 2006 р.).

Щодо поняття "корупції", в.о. міністра охорони здоров'я України Уляна Супрун, значила: "Корупція забирає ключове право кожної людини — право на гідність. А це право наших пацієнтів, гідність лікарів, медичних працівників" [11]. Для подолання корупції в системі охорони здоров'я було вжито ряд заходів, а саме: в структурі міністерства створили Уповноважений підрозділ з питань запобігання та виявлення корупції, а саме Сектор оцінки та усунення корупційних ризиків МОЗ України; прийнято ряд нормативно-правових актів, метою яких є створення ефективної системи запобігання та протидії корупції на основі нових засад формування та реалізації антикорупційної політики в системі охорони здоров'я України. Зокрема, наказ МОЗ України від 31.05.2017 р. №591 "Про проведення оцінки корупційних ризиків"; Наказ МОЗ України від 14 вересня 2017 року № 1086 яким було затверджено "Антикорупційну програму міністерства охорони здоров'я України на 2017 рік"; Наказ МОЗ України від 01 серпня 2017 року №889, яким затверджено "Положення про комісію з оцінки корупційних ризиків та моніторингу виконання антикорупційної програми Міністерства охорони здоров'я України" та "Склад комісії з оцінки корупційних ризиків та моніторингу виконання антикорупційної програми Міністерства охорони здоров'я України" [1]. Однак, в силу багаточисленної кількості груп, залучених до роботи системи охорони здоров'я, різноманітності взаємодій між ними, можливості для корупції в системі охорони здоров'я і надалі залишаються досить значні.

Системна корупція може співіснувати також і з сильними економічними показниками, однак досвід показує, що корупція погана для розвитку будь-якої держави. Можна виділити чотири основні типи корупції — хабарі, крадіжки, політична та бюрократична корупція і дезінформація. Кожен з типів мотивується можливістю нажитися завдяки положенню в системі охорони здоров'я. Мова йде або про прямі прибутки, отримані в результаті особистих і відомчих фінансових угод, або — з більш широкої точки зору — про вигоди, які отримуються завдяки посиленню влади і впливу.

Перші три типи корупції відповідають визначенням, наведеним у доповіді Всесвітнього банку [14].

Хабар — це коли чиновник приймає або вимагає хабар. Наприклад, це коли приватні агенти активно пропонують хабарі, щоб обійти державну політику та процеси для отримання конкурентної переваги та прибутку.

— Хабарництво є одним з головних інструментів корупції. Вони можуть використовуватися приватними особами, щоб "купувати" багато чого, що надаються центральними або місцевими органами влади, або чиновники можуть домагатися хабарів у постачанні цих речей. Урядові контракти — це вид хабаря, які можуть впливати на вибір державних фірм щодо постачання товарів, послуг та робіт, а також умови їхніх контрактів.

— Державні пільги є одним з видів хабаря, які можуть впливати на розподіл державних виплат, будь-то грошові виплати (наприклад, субсидії підприємствам або окремим особам) або допомога у натуральній формі (наприклад, доступ до певних шкіл, медична допомога чи частка підприємств, що приватизуються).

— Зменшення розміру податку є одним з видів хабаря, які можуть бути використані для зменшення суми податків або інших зборів, стягуються урядом від приватних осіб.

— Ліцензії є одним з видів хабаря, які вимагаються або пропонуються для видачі ліцензії, яка видає ексклюзивне право. Іноді політики та бюрократи навмисне запроваджують політику, яка створює контрольні права, на які вони отримують прибуток, шляхом їх "продажу".

— Час — це також одним з видів хабаря, який може бути запропонований для прискорення надання урядом дозволу на здійснення тої чи іншої діяльності.

— Правові підсумки — це також одним з видів хабаря, які можуть змінити результат судового процесу, як це застосовується до приватних сторін, заохочуючи уряд ігнорувати незаконну діяльність або надавати перевагу одній стороні над іншою у судових справах або інших судових справах.

3. Крадіжка — це злочинна діяльність посадовими особами щодо державного майна, яке закріплено за їх управлінням, також є корупцією. Екстремальною формою є масштабна "спонтанна" приватизація державних активів керівниками підприємств та інших посадових осіб. На іншому кінці шкали — дрібна крадіжка предметів, як-от: оргтехніка та канцелярське приладдя, транспортні засоби та паливо тощо. Зловмисниками дрібної крадіжки, як правило, є посадові особи середнього та нижчого рівня, які в деяких випадках компенсують за неадекватну заробітну плату. Системи управління активами, як правило, слабкі або відсутні, а також інституційна спроможність визначати та покарати злочинців недосконала.

Крадіжка державних фінансових ресурсів є ще однією формою корупції — посадові особи можуть платити податкові надходження або збори (часто за згодою платника, фактично об'єднуючи крадіжки з хабарництвом), "викрадають" готівку з казначейства, нараховуючи заробітну плату, премії та матеріальну допомогу на фіктивних "примарних" працівників.

Політична та бюрократична корупція може мати місце як на політичному, так і на бюрократичному рівнях. Перший може бути незалежним від другого, або може бути пов'язаний з ним. На одному рівні контроль за політичною корупцією пов'язаний із виборчими законами, правилами фінансування кампанії та правилами конфлікту інтересів для парламентаріїв. На іншому рівні корупція може бути невід'ємною для способу, якою здійснюється влада, яку важко зменшити через законодавство. У крайньому випадку державні інститути можуть бути пронизані злочинними елементами і перетворені в інструменти індивідуального збагачення.

4. Дезінформація в корисних цілях — це зловживання інформацією заради отримання особистої вигоди, яка може мати різноманітні форми:

— зловживання залежністю "замовника" від "виконавця": коли хворий довіряє "виконавцю" (у цій ролі часто, але не завжди, виступає лікар) кваліфікований вибір оптимального способу лікування. Виконавець не володіє повною інформацією, але знає більше, ніж хворий або знаходиться в позиції, яка надає перевагу скористатися наявною інформацією. Про корупцію можна говорити у випадку, якщо виконавець, заради отримання особистої вигоди, усвідомлено вводять хворого у оману, спонукаючи його прийняти неправильний або неефективний метод лікування;

— шахрайство шляхом таємними зговору: особливий вид дезінформації, проблеми виникають там, де хворі та лікарі вступають в змову, щоб обманути іншого "виконавця", яким часто є держава. Наприклад, лікарі за гроші видають фальшиві медичні довідки про здоров'я для отримання водійських прав, або довідки, на підставі яких особа можна звільнитися від служби в армії, або отримати відпустку за хворобою;

— підробка лікарарями письмової згоди пацієнтів, що беруть участь у клінічних дослідженнях: ще одна із форм фальсифікації здійснюваних лікарями з метою отримання додаткового збагачення;

— шахрайство з рецептурними бланками: службове становище лікаря загальної практики надає йому безліч можливостей для шахрайства з рецептурними бланками, які можливі при співпраці лікарів з фармацевтами (тобто, лікарі можуть виписати підроблені рецепти);

— шахрайство з помилковими страховими викликами: це коли хворі залучаються також в корупційні дії через "помилкові" заяви про отримання страхових премій. Така проблема має відношення переважно до добровільного приватного страхування. Цей тип корупції має відношення головним чином до проблеми податків та соціального забезпечення [13]. Отже, визначальною характеристикою середовища, в якому відбувається корупція, є розбіжність між формальними та неформальними правилами, що регулюють поведінку у державному секторі.

Проблеми корупції в системі охорони здоров'я, які найбільш широко обговорюються у рамках медичної реформи, знайшли своє відображення на засіданні Українського медичного клубу, яке відбулося 18 грудня 2017 року. Під засідання представники медичної еліти обговорили низку актуальних питань, а саме: "про доцільність створення електронної системи охорони здоров'я та створення Стратегії розбудови національної системи охорони здоров'я України" [7].

Цікавою для подолання корупції в системі охорони здоров'я є також Антикорупційні ініціативи ЄС, які шукають антикорупційного експерта, який буде працювати під керівництвом старшого радника з питань боротьби з корупцією, буде працювати насамперед як координатор, який допомагатиме нарощувати потенціал Національного агентства України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів, та Державної служби фінансового моніторингу [1].

Однак там, де корупція є систематичною, формальні правила залишаються на місці, але вони замінюються неформальними правилами. Це може бути злочинним підкупом державного посадової особи, але на практиці закон не застосовується або застосовується "партизанським" способом, а неформальні правила переважають. Державні тендерні комісії можуть продовжувати діяти, навіть якщо критерії, за якими укладені контракти, змінюються. Зважаючи на це, посилення інститутів боротьби з корупцією полягає в тому, щоб змінити акцент на формальних правилах. Це означає

визнання того, що сильна правова база для боротьби з корупцією вимагає більшого, ніж наявність правильних правових норм. Це означає звертатися до джерел неформальності, спочатку розуміючи, чому неформальні правила суперечать формальним правилам, а потім вирішують причини розбіжностей.

ВИСНОВКИ

Отже, в Україні однією з причиною корупції в системі охорони здоров'я є слабка система державного управління, діяльність держави перетинається з приватною і квазіприватною власністю та майже відсутністю юридичної відповідальності, так як правова база для боротьби з корупцією вимагає більшого, ніж наявність правильних правових норм. Також ввести юридичну відповідальність на керівника медичного закладу (установи) за всі дії в даному закладі (установі).

Також незалежні органи контролю, які повинні перевіряти і діяльність уряду і діяльність системи охорони здоров'я в Україні теоретично функціонують, такі як омбудсмени, зовнішні аудиторів та преса, однак як показує практика, діяльність їх є недостатньо неефективною. А спеціальні антикорупційні органи (НАБУ, НАЗК, прокуратура, суди тощо), як показує практика, перетворені на "партизанські інструменти", реальна мета яких — не виявити шахрайство та корупцію, а переслідувати політичних опонентів.

Тому, для боротьби з корупцією доцільно було б залучити тих, хто не є представниками уряду, парламентарями та елітою в цій галузі, а громадянським суспільством, приватним сектором та засобами масової інформації.

Література:

1. Антикорупційна програма МОЗ України. URL: <http://moz.gov.ua/antikorupcija-programa-moz-ukraini>
2. Вікіпедія. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%d0%9a%d0%be%d1%80%d1%83%d0%bf%d1%86%d1%96%d1%8f>
3. Закон України "Про запобігання корупції" від 14.10.2014 № 1700-VII. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1700-18/page>
4. Закон України "Основи законодавства України про охорону здоров'я". URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2801-12>
5. Закон України "Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення" URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2168-19>
6. Здоровье и развитие детей и подростков. Всемирная организация здравоохранения. 2011. URL: <http://euro.who.int/hfad>
7. Електронна система охорони здоров'я та стратегія розвитку медичної галузі: професійне обговорення в Українському медичному клубі. URL: <https://www.umj.com.ua/article/119371/elektronna-sistema-ohoroni-zdorov-ya-ta-strategiya-rozvitku-medichnoyi-galuzi-profesijne-obgovorennya-v-ukrayinskomu-medichnomu-klubi>
8. Конституція України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%20%ba/96-%20%b2%20%80>
9. Корупція у сфері охорони здоров'я: що про це думають українці. URL: <https://www.apteka.ua/article/432444>
10. Корупцію в Україні оберігає політична еліта — українські експерти. URL: <https://ukrainian.voanews.com/a/ukraina-korupziya-eksperty/3691622.html>
11. МОЗ підписано Меморандум про співробітництво з НАБУ. URL: <https://www.apteka.ua/article/409276>
12. Рада підтримала фінансування медичної реформи. URL: <https://ua.112.ua/polityka/rada-pidtrymala-finansuvannia-medychnoi-reformy-416575.html>
13. Regulation entrepreneurial behaviour in European health care systems / edited by Richard B. Saltman, Reinhard Busse, and Elias Mossialos. DC: World Health Organization, 2002.
14. World Bank (1997) Helping Countries Combat Corruption: The Role of the World Bank. Washington, DC: World Bank (1997).

References:

1. Ministry of Health of Ukraine (2017), "Anticorruption program", available at: <http://moz.gov.ua/antikorupcija-programa-moz-ukraini> (Accessed 28 March 2018).
2. Wikipedia (2018), "Corruption", available at: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%d0%9a%d0%be%d1%80%d1%83%d0%bf%d1%86%d1%96%d1%8f> (Accessed 28 March 2018).
3. Verkhovna Rada of Ukraine (2014), Law of Ukraine "On Prevention of Corruption" available at: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1700-18/page> (Accessed 28 March 2018).
4. Verkhovna Rada of Ukraine (1992), The Law of Ukraine "The Fundamentals of the Legislation of Ukraine on Health Care", available at: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2801-12> (Accessed 28 March 2018).
5. Verkhovna Rada of Ukraine (2017), Law of Ukraine "On State Financial Guarantees of Medical Care of Population", available at: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2168-19> (Accessed 28 March 2018).
6. World Health Organization (2011), "Health and development of children and adolescents", available at: <http://euro.who.int/hfad> (Accessed 28 March 2018).
7. Ustinov O.V. (2018), "Electronic health care system and strategy for medical development: professional discussion at the Ukrainian Medical Club", available at: <https://www.umj.com.ua/article/119371/elektronna-sistema-ohoroni-zdorov-ya-ta-strategiya-rozvitku-medichnoyi-galuzi-profesijne-obgovorennya-v-ukrayinskomu-medichnomu-klubi> (Accessed 28 March 2018).
8. Verkhovna Rada of Ukraine (1996), "The Constitution of Ukraine", available at: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%20%ba/96-%20%b2%20%80> (Accessed 28 March 2018).
9. Horbunova, K. (2017), "Corruption in healthcare system: what Ukrainians think about it", available at: <https://www.apteka.ua/article/432444> (Accessed 28 March 2018).
10. Radio Liberty (2017), "Corruption in Ukraine is protected by the political elite — Ukrainian experts", available at: <https://ukrainian.voanews.com/a/ukraina-korupziya-eksperty/3691622.html> (Accessed 28 March 2018).
11. Myftakhutdynov, V. (2017), "Criminal liability for corruption offenses", available at: <http://jurblog.com.ua/2017/06/kriminalna-vidpovidalnist-za-korupciyni-pravoporushennya/> (Accessed 28 March 2018).
12. apteka.ua (2017), "The MON has signed a Memorandum on cooperation with NABU", available at: <https://www.apteka.ua/article/409276> (Accessed 28 March 2018).
13. 112.ua (2017), "The Council supported the financing of medical reform", available at: <https://ua.112.ua/polityka/rada-pidtrymala-finansuvannia-medychnoi-reformy-416575.html> (Accessed 28 March 2018).
14. Saltman, R. B. Busse, R. and Mossialos, E. (2002), Regulation entrepreneurial behaviour in European health care systems, Open University Press, Philadelphia, USA.
15. World Bank (1997), Helping Countries Combat Corruption: The Role of the World Bank, World Bank, Washington, DC, USA.

Стаття надійшла до редакції 02.05.2018 р.